

В.П.Швидкий*

ГОЛОД 1946–1947 рр. ЯК ЧИННИК СПЛЕСКУ ДЕВІАНТНИХ ЯВИЩ В УКРАЇНІ

У статті окреслено основні антисуспільні прояви, які загострилися під час голоду 1946–1947 рр., визначено їх динаміку та вплив на соціальну ситуацію в повоєнній Україні, на зміни суспільної й сутнісної природи людини, виокремлено деякі відмінності форм і типів девіантних проявів у місті та на селі.

Незважаючи на привернення останнім часом владою, а відповідно і громадськістю уваги до тем голодоморів, в українській історичній науці трагедія 1946–1947 рр. ще не стала актуальною. Її історіографія не має свого ґрунтового теоретично узагальненого дослідження й на кінець 2009 р. обмежується брошурою, монографією¹ та двома дисертаціями².

Разом із тим систематизація архівно-документальних джерел виглядає досить задовільною. Вона представлена фаховим збірником³ і публікаціями документів⁴, зокрема й регіонального характеру⁵. Завдяки цьому напрацьовані дослідниками матеріали, спогади час від часу публікуються⁶, в основному до чергових річниць чи конференцій⁷, коли з'являються у спеціальних наукових збірниках⁸. Потрібно визнати, що студії, підготовлені за останні роки, великою мірою з'явилися завдяки напрацюванням найпоследовнішої дослідниці вищезазначеної теми – О.Веселової⁹. Зокрема в них вона зібрала найповнішу бібліографію, а також уперше систематизувала історіографію проблеми¹⁰. Разом із тим у спеціальному покажчику «Репресії в Україні (1917–1990 рр.)», котрий вийшов друком зовсім недавно і мав би у відповідному параграфі «Третій удар голодом (1946–1947 рр.)» умістити повнішу бібліографію проблеми, волею упорядників чомусь оприлюднено перелік усього лише 24 основних позицій та 15 дотичних¹¹. Для прикладу, лише в О.Веселової, за нашими підрахунками, їх налічується 44 (!).

Загалом питома маса напрацьованих дослідниками матеріалів про трагедію 1946–1947 рр. є разуче меншою порівняно з науковими розробками про попередні голодні лиха. Для прикладу нагадаємо, що перелік праць про події 1932–1933 рр., які вийшли з 1932 по 2006 рр., налічує 12,4 тис. позицій. На сьогодні, окрім названих монографій, окремих статей, найповнішими виглядають усього три спеціальні збірки про голод 1946–1947 рр.¹² А це залишає для вчених широке поле для виконання пошуково-дослідницьких проєктів.

Природно виникає питання, чому популяризація історії голоду 1946–1947 рр. не знайшла достатньої підтримки серед наукових кіл? На нашу думку, обраний ними як пріоритет наукових досліджень саме голодомор 1932–1933 рр. беззаперечно переважав своїми масштабними наслідками, задіяними політичними механізмами, що визначало соціальне та політичне замовлення на розробку цієї теми. Голод 1946–1947 рр. залишався (та й залишається) у тіні великої трагедії 1930-х і лише з поступовим вичерпанням нових матеріалів та завершенням її концептуалізації увага науковців поступово зосереджується на обставинах третього голоду як последовного продовження довоєнної відповідної трагедії.

*Швидкий Василь Павлович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Тож залучаючи положення тогочасних партійно-урядових рішень, архівні матеріали, збірки документів і фактографічний матеріал попередників, ми спробуємо дати своє бачення проблеми через виокремлення особливостей розвитку девіантних явищ в означений період, зокрема показати негативний вплив від результатів виконання владних директив, тенденції та особливості протиправних і аморальних виявів останніх, виокремити й сформулювати деякі закономірності проблемно-хронологічного характеру щодо впливу голоду на зміни у соціальній та психофізіологічній природі людини тощо.

Погіршення зовнішніх умов, котрі безпосередньо торкнулися психофізіологічного стану індивіда, вплинуло на розмірений стиль життя, призвели до страждань – особистісних чи через споглядання і навіть знання правди про мордування інших – найпереконливіше впливали на зміни його усталеної, традиційної, соціально прийнятної поведінки. Більше того, воно виступало спонукальним аргументом на користь переінакшування поведінкових правил індивіда задля особистого чи родинного виживання. Всі ці негативні трансформації торкнулися значної частини громадян у період 1946–1947 рр., коли Україна опинилася в лещатах третього голоду.

Отже, всі ці обставини відповідно стали поштовхом для нового витка проблематизації соціальних відносин в українському соціумі. Рятуючись від голодної смерті, тисячі селян покидали місця проживання. Не маючи паспортів чи довідок із колгоспів, вони поповнювали міську армію нелегальних працівників, заради виживання готових на будь-які протиправні вчинки. Антирадянські виступи, дрібні крадіжки та в особливо великих розмірах, спекуляція, вбивства задля виживання й інші злочини мали значне зростання в умовах голоду.

За даними Л.Ковпак, статистична звітність Міністерства сільського господарства УРСР свідчила, що за 1946 р. кількість працездатних жінок та підлітків до 16 років у колгоспах республіки зменшилася на 283 тис. 900 осіб¹³. Селяни, намагаючись врятувати малолітніх дітей, залишали їх на порозі дитячих будинків, місцевих лікарень чи районних відділів охорони здоров'я. Нерідко це робилося привселюдно. А за даними В.Калініченка, були випадки, коли особи, вчинивши злочин, добровільно приходили до міліції здатися, аби через арешт і ув'язнення вберегтися від голодної смерті¹⁴. За висловом російського дослідника В.Зими, голод призвів до «війни за шматок хліба голодних проти голодних» – відповідно міські жителі грабували селян, і навпаки¹⁵; почастишали також «продуктові» розбої й крадіжки.

Голодні роки сприяли формуванню групи антисоціальних елементів, існування котрих мало тимчасовий характер. Ідеться про тисячі жебраків із південних і східних областей України, які мігрували, аби перебути на більш благополучних територіях Волинської, Львівської та інших західних областей. Однак для тисяч селян навіть цей шлях порятунку перекривався так званими оперативними заслонами (створеними відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703), котрі затримували тих, хто їздив залізницею без спеціальних перепусток. За даними В.Кононенка, лише 7 й 8 березня 1947 р. на станціях Вінницької залізниці було знято з потягів 416 жителів Вінницької та 44 – Кам'янець-Подільської областей; за О.Веселовою, залізничною лінією Козятин–Шепетівка–Здолбунів щодобово виїздили понад 15 тис. голодуючих¹⁶; за В.Сергійчуком, у червні 1946 р. органами транспортної міліції Львівської області лише з вантажних поїздів було знято 62 тис.400 осіб, а за дві останні декади липня – 97 тис.633¹⁷. Особливо великий наплив приїжджих мав місце в районах, що межували із залізницею. Наприклад, до Краснянського щодня прибувало по 300–400 осіб,

переважно жінок, Жовківського – по 80–100, Глинянського – 100–150, Городоцького – по 40–50¹⁸. Велика кількість «східняків» зупинялася у сільських районах поблизу міст, аби мати можливість «промишляти» на їх базарах. Перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький в інформації «Про вплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР у райони області за сільськогосподарськими продуктами» 11 червня 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що приїжджі поширюють серед селян провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про начебто існуючий голод у східних областях та що в колгоспах на трудовні нічого не дали. Було дано вказівку заарештовувати і віддати під суд осіб, які поширювали подібні антирадянські, наклепницькі чутки¹⁹.

Окрім тимчасових порушників громадського спокою, в області вкорінилися самовільні поселенці із східних областей республіки. У 1946 р. на Львівщину прибули із Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської й Ворошиловградської областей 946 сімей переселенців (3 тис. 602 особи) та 200 родин із Тернопільської області²⁰. Вони були вкрай озлобленими, рішучими до протиправних дій; крадіжки, спекуляція, самогонваріння часто були для них одним із джерел достатку. Власні західних областей УРСР справедливо скаржилися, що селяни з Вінницької, Кам'янець-Подільської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей загострюють і так нестабільну ситуацію в Західній Україні, оскільки ведуть антирадянські розмови на кшталт: «На Сході посуха, хліба немає», «В колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте! Ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати...»²¹.

Нестача харчування спровокувала активізацію спекуляцій продукцією сільськогосподарського виробництва. Адже серед приїжджих була категорія, котра мігрувала не з крайньої потреби, а маючи на меті подальший перепродаж відповідних товарів на місцевих базарах. Тому постановою Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703 це категорично заборонялося.

За даними О.Янковської, в 1946 р. державна ціна кілограма хліба становила 1,5–2 руб., а у 1947 р. – 7. На «чорному ринку» 1,5 кг останнього коштували в 1946 р. 15 руб., у 1947 р. – 50. Кілограм сала в 1946 р. відповідно – 70–75 руб., у 1947 р. – 250, пуд жита – 120 руб. та 180, кілограм пшеничного борошна – 30 руб. і 100–110; у Київській, Вінницькій, Полтавській, Харківській областях пуд картоплі на базарі коштував 200–250 руб.! Якісний костюм у 1946 р. коштував 5 тис. руб., а в голодний 1947 р. на нього вимінювали лише пуд жита²².

Голод змусив певну частину сільського населення, зокрема й ту, яка вимушено оселилася у західних областях, відкрито виступати проти влади. Все частіше люди вдавалися до агітації проти радянського режиму, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського і колгоспного активу. Цьому сприяла активізація військових та агітаційних дій УПА²³, котра через відозви ширила правдиву інформацію про дійсні масштаби голоду.

Однак не тільки діяльність повстанців сприяла селянському спротиву. Інколи, керуючись почуттям самозбереження, селяни з власної ініціативи виступали проти свавілля місцевих активістів. Так, за даними дослідника Буковини В.Холодницького, вони, гнані голодною смертю, піднімалися на збройний опір, захоплювали комори із зерном, розподіляли збіжжя між собою тощо. 30 червня 1947 р. в чергову річницю проголошення української державності у Львові жителі с. Слобода Банилів Вашковецького району Чернівецької області, протестуючи проти більшовицького режиму, на багатьох

людних місцях повивішували національні пропори. Подібні акції були проведені і в інших населених пунктах Буковини та Західної України. Причому виступи селян спостерігалися і в бессарабських районах Ізмаїльської області, в яких на той час підпілля ОУН не існувало. Повідомлення з місць рясніли фактами «грабунку й тероризму», замахів на життя представників радянського активу²⁴. На ґрунті продовольчих ускладнень і чиновницького свавілля вбивства місцевих партійних функціонерів, голів колгоспів та інших сільських активістів траплялися у всіх областях УРСР. Недовіра до більшовицької політики також виявлялася в псуванні хлібозбиральної техніки, навіть підпалах і мінуванні різних об'єктів²⁵.

Характер деяких проявлень правопорушень мали чітку календарну залежність. Так, період жнив сприяв діяльності такого роду порушників, як збирачі колосків. Їх вважали «розкрадачами» соціалістичної власності, котрі, згідно зі статтею 131-ою Конституції СРСР 1936 р., кваліфікувалися як «вороги народу», а зі статтею 18-ою Примірного Статуту сільськогосподарської артілі, – як «зрадники загальної справи колгоспу» й «підричники основ колгоспного ладу». Більшість із них засуджувалася за рішенням, прийнятим 7 серпня 1932 р. спільною постановою ЦВК та Раднаркому СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», котре набуло назви «закону про п'ять колосків». Він був задіяний із новою силою, а місцеві контролери вишукували підстави для його застосування проти односельців. Зокрема на Вінниччині перевірки полів після збирання врожаю фіксували масове залишення колосків на скошеній ниві. Іноді на квадратний метр виявляли їх по 18–20. Контролери кваліфікували ці факти як «безгосподарність» і «низьку трудову дисципліну під час збирання врожаю», а самі порушники зазнавали неадекватно жорсткого кримінального покарання. І це відбувалося тоді, коли сотні тонн зерна псувалися в районних зерносховищах чи використовувалися для переробки на спирт!

У телеграмі Й.Сталіна та А.Жданова на адресу М.Хрущова і Д.Коротченка від 26 листопада 1946 р. з вимогою покінчити з «небільшовицьким ставленням» до хлібозаготівель підкреслювалося, що в колгоспах антидержавні елементи «заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі, приховують необмолочений хліб у скиртах»²⁶. Тобто причинами цих злочинів вбачалися не надмірні плани чи посуха, а «дрібнобуржуазні настрої колгоспників»²⁷. Республіканський уряд відгукнувся на ці факти окремими постановами, в котрих правлінням колгоспів та директорам радгоспів наполегливо пропонувалося «встановити ретельний контроль за правильним очищенням зерна після молотби і комбайнового збирання, зважуванням й оприбуткуванням відходів, ні в якому разі не допускаючи наявності доброго зерна у відходах»²⁸. Більше того, направлений для контролю за виконанням хлібозаготівель перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Л.Корнієць дав вказівку не видавати колгоспникам, навіть після виконання плану, якісного зерна за трудовні, а розраховуватися з ними його відходами²⁹. В доповідній записці заступника начальника Управління МВС по Вінницькій області, підполковника В.Карягіна обкому КП(б)У від 20 червня 1947 р. зареєстровані злочини кваліфікувалися як крадіжки зерна «шляхом стрижки колосся»³⁰. Всього було зрізано 542 кг колосків і, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна», засуджено 95 осіб. Мінімальний термін позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату дер-

жавного майна становив від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт. Міліціонери опір при затриманні розглядали як «терористичний акт»³¹.

18 липня 1947 р. у листі до районних керівників перший секретар Вінницького обкому партії М.Стахурський наводив негативний приклад крадіжки 2 тис. 90 кг колосків, а також відзначав, що з початком жнив в області притягнуто до кримінальної відповідальності 1 тис. 196 осіб³². З дослідження М.Шитюка нагадаємо цікавий факт, коли на Миколаївщині створювалися спеціальні бригади для розкопування нір польових мишей і ховрахів із метою пошуку зерна³³.

Підпадаючи під дію закону, тисячі голодуючих ставали правопорушниками з відповідною мораллю. Але погодимося з думкою Р.Подкура про те, що це був лише один із численних селянських способів вижити в умовах голоду³⁴. Місцева влада придумала різноманітні форми профілактики і боротьби проти крадіжок. «Переконливий» засіб виховання селян було продемонстровано у с. Білозірка Лановецького району, що на Тернопільщині: на затриманих за крадіжку декількох кілограм збіжжя колгоспників начепили плакати з написом «Колгоспні злодії!» та провели всім селом³⁵. Прикметним є той факт, що зазвичай односельці з розумінням ставилися до фактів подібних крадіжок; чи не кожний із них мимоволі ставав чи міг стати під тиском «голодних» обставин крадієм колгоспного майна. З точки зору тогочасної повсякденної моралі такі діяння не були суспільно осудними.

У той час підозра в «антидержавних діях» падала й на партійно-управлінську місцеву верхівку: бригадирів, голів колгоспів, директорів радгоспів. Невиконання плану хлібозаготівель було головним звинуваченням і приводом до кримінальної відповідальності вже як за «державний злочин». Так, за даними О.Єрмака, в Полтавській області було створено спеціальну групу із 7 прокурорів, котрі виїздили у райони з низьким відсотком виконання планів хлібоздачі для порушення кримінальних справ відносно неблагонадійних голів колгоспів³⁶. Однак частина їх за всіх зусиль, дійсно, не спромоглася виконати вимоги плану, а інша – не могла це зробити через небажання оббирати односельців, тим самим свідомо наражаючи їх на неминучу смерть. Господарська діяльність таких керівників, яка виражалася в приховуванні у своїх колгоспах хоча б невеликої частини врожаю, каралася. Видача його голодуючим односельцям кваліфікувалася каральними органами як «саботаж хлібоздачі», «приховування» та «розбазарювання» зерна. Такі правопорушники й формували своєрідну групу сільських девіантів³⁷.

Вершиною геноциду українського народу стали факти трупойдства і людойдства в постраждалих від голоду районах України. Доведені ним до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, й ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. У своєму апогеї голод руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людей. Не одна людина пережила (і ще переживе!) моторошний жах від прочитання фактів про дітовбивство, трупойдство, людойдство. Проте свідомість дослідника все ж спонукає до встановлення деяких закономірностей проявів цих жахів. Отже, статистика свідчила про зростаючу динаміку інформацій про трупойдство. За даними МДБ УРСР (з початку року), на 25 лютого 1947 р. було зафіксовано 16 випадків вживання людських останків, зокрема в Ізмайльській області – 13, у Дніпропетровській – 1, у Запорізькій – 1 та Чернівецькій – 1³⁸. Відома також довідка (з 11 січня по 1 лютого 1947 р.) про 19 фактів людойдства й вживання в їжу м'яса собак³⁹.

Види злочинів	Ізмаїльська	Сталінська	Дніпропетровська	Харківська	Ворошиловградська	Чернівецька
Убивство рідних, дітей і вживання їх останків	2	3	–	–	–	–
Вживання останків родичів і дітей	8	–	–	–	–	–
Убивство сім'ї через отруєння	–	–	1	–	–	–
Вживання м'яса собак	–	–	1	1	1	–
Продаж харчових виробів (котлет, холодцю) із собачатини	1	–	–	–	–	1
Усього	11	3	2	1	1	1

На 15 березня 1947 р. спецдонесенням МДБ УРСР до МДБ СРСР додавалися ще нові факти людодства: в Сталінській області – 2 випадки, в Київській – 1, у Харківській – 1, у Ворошиловградській – 1 і Чернівецькій – 1⁴⁰. Уточнені дані за лютий – березень свідчили вже про 23 випадки, а на 25 березня вони зросли до 33, зокрема в Ізмаїльській області – 16, Дніпропетровській – 4, Харківській – 3, у Сталінській, Чернівецькій, Одеській – по 2, в Запорізькій, Київській, Ворошиловградській та Полтавській – по 1 факту⁴¹; продовжуючи свою інформацію, чекісти на 2 квітня 1947 р. додали ще по одному випадку з Полтавської, Херсонської й Запорізької областей⁴². Дані щодо людодства і труподства були вражаючими.

Область	Кількість випадків людодства на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.	Кількість з'дених трупів на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.	Кількість пригнаних до відпovídальності на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.
Ворошиловградська	1	–	1	–	1	–
Вінницька	5	–	12	–	4	–
Дніпропетровська	16	3	21	3	13	6
Запорізька	6	3	13	8	9	7
Ізмаїльська	53	–	82	–	52	–
Київська	7	2	10	3	8	4
Кіровоградська	1	–	1	–	1	–
Миколаївська	1	–	1	–	2	–
Одеська	10	3	2	5	15	5
Полтавська	4	–	5	–	1	–
Сталінська	11	3	15	4	14	3
Сумська	2	–	2	–	2	–
Харківська	6	–	6	–	5	–

Херсонська	2	–	2	–	–	–
Чернівецька	5	1	6	2	5	2
Усього	130	15	189	25	132	27

Проте на сьогодні зібрані спогади, результати регіональних опитувань, дослідження місцевих істориків свідчать, що приведені дані є неповними порівняно з дійсними масштабами злочинів⁴³. Але й із них видно, що голод на півдні України (зокрема в Бессарабії) лютував найсильніше⁴⁴. Ще 6 травня 1946 р. Ізмаїльський облвиконком та обком партії доповідали М.Хрущову і Д.Жоротченку про кризовий стан у сільському господарстві області, виступи селян у зв'язку з продовольчими труднощами й просили допомоги⁴⁵. А вже 10 травня була оприлюднена телеграма Ради Міністрів СРСР про відмову навіть у розгляді клопотання з місць щодо додаткового відпуску насінневих позичок зерна. Голодові умови посилювалися також і завзяттям місцевих керівників, перевищення владних повноважень були чи найпоширенішими проявами корупції. Прокуратура УРСР сигналізувала партійному керівництву про це⁴⁶. Найбільш показовим щодо визнання владою критичності соціального напруження у регіоні став той факт, що Ізмаїльська область – єдина, котра не отримала додаткового завдання по плановому збільшенню обов'язкових поставок зерна державі з урожаю 1946 р., вказаного липневою та серпневою постановами про хлібозаготівлі!⁴⁷ Проте з наближенням зими 1946 р. відомості з Бессарабії ставали загрозливішими. Особливо загострювалася ситуація з опікою дітей. Станом на 1 січня 1947 р. в Ізмаїльській області було вже відкрито 11 дитячих будинків із 2 тис. 316 вихованцями, а норм хліба відпущено на 1 тис. 220, інших продуктів – лише на 700 дітей. Темпи ж приросту потерпілих на березень 1947 р. вимагали відкриття ще додаткових 16 дитбудинків⁴⁸. Повсюдні невиходи на роботу через опухання та нездатність рухатися, відсутність через це дітей у школах, переповненість лікарень від хворих на дистрофію, масові зомління, смерть від голоду, а відтак політично небезпечні інформації в перехоплених листах – усе це голодні будні півдня республіки⁴⁹. Це жахіття довелося пережити й іншим регіонам України⁵⁰.

Найчастіше жертвами труподів і людоїдів ставали рідні й близькі напівбожевільних осіб. Адже патріархальність виховання та природна богобоязливність могли виправдати це святотатство лише відносно своїх рідних; начебто душі осквернених могли зрозуміти мотиви вчинків і пробачити, а от чужі – швидше ні. Спонукальним мотивом до цього ставала й неможливість традиційно поховати рідних; тому збожеволілі близькі, перебуваючи певний час з останками, під тиском голоду наважувалися їх вжити⁵¹. Проте частіше рідні не поспішали ховати померлих та використовували їх останки для продовження свого кількаденного життя, а інколи це ставало єдиним спасінням для виживання цілих родин⁵². На перший погляд, і при нормальних зовнішніх обставинах існуючі сімейні незгоди у таких екстремальних для виживання умовах зазнавали гіпертрофування, й ситуація розплутувалася через виправдне вбивство одного з подружжя; адже ненависть до нього існувала раніше⁵³. Жертвами ставали також односельчани, сусіди, випадкові люди, діти-сироти, бездомні, жебраки⁵⁴; інколи для харчування викрадали дітей⁵⁵. Найчастіше людину переборювали тваринні інстинкти, і вона полювала на найбільш слабких, якими були діти, жінки, літні люди. Штовхала на такі злочини й відмова колгоспних роботодавців елементарно підтримати своїх нужденних трудівників⁵⁶. Із цих трагедій найжахливішими вигля-

дають інформації про вбивство дітьми батьків⁵⁷ та матерями своїх дітей⁵⁸. На нашу думку, це виглядає як ритуальне вбивство; адже в такий спосіб мати полегшувала земні страждання дитини для її вічного заспокоєння. Моральним самовиправдовуванням було те, що вона дала життя, тому на свій розсуд могла розпорядитися і її смертю. Серед випадків дітовбивства найпоширенішим поясненням було те, що мати позбувала життя одну дитину, аби прогледувати для виживання інших дітей⁵⁹; інколи, проявивши гуманність, сім'я перед захороненням подала лише частини тіла⁶⁰. В таких умовах для свого виживання рідні, навіть діти перетворювалися на холоднокровних убивць, жертвами котрих найчастіше ставали німечні, дистрофічно хворі⁶¹. Ці факти не мають регіональних особливостей і зафіксовані у всіх охоплених голодом областях; майже завжди вбивці були визнані божевільними. Відомі також інформації про використання людського м'яса для виготовлення котлет на продаж⁶². Затримані зізнавалися, що до голоду вони не гребували використанням м'яса кішок та собак; проте зголоднілі люди винищили на харч усіх домашніх тварин, тому торгівцям доводилося використовувати людську сировину. А на Харківщині завідувач моргу наважився приносити додому для харчування рештки тіл піддослідних трупів⁶³. Порушувалися і споконвічні традиції української гостинності – людей, які просилися на ночівлю, безжалісно вбивали всією сім'єю, а їх тіла споживали⁶⁴. Усталені етнічно родові зв'язки також уневажнювалися – на Ізмаїльщині місцеві роми вбили співплеменницю й ужили її труп⁶⁵. Усе це свідчить про те, що для тогочасного соціуму критерії правил виправдної поведінки значно занижувалися, а з точки зору буденної моралі ціна людського життя не була нічого варта.

Люди, що опинялися в жахливому голодовому вирі, зазнавали часто безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притупляв, вихолощував у них здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини людської особистості; й часто вона уподібнювалася безчуттєвій істоті. Всі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. І чи не ознакою людяності в цьому суцільному кошмарі ми вбачаємо вияв материнських почуттів – доведені до тваринного відчаю матері убивали своїх малолітніх дітей, аби не бачити їхньої голодної смерті! А підлітки з повним усвідомленням жахливості ситуації намагалися покінчити життя самогубством⁶⁶. Звичайно, ми говоримо про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голоду 1946–1947 рр. підтверджується сотнями задокументованих фактів.

Післявоєнна кампанія урізання присадибних господарств колгоспників⁶⁷, які лише й могли прогледувати селян, непомірні обсяги хлібозаготівель, виселення, примусові позики значно збіднили їхній достаток. За твердженням упорядниці спогадів про голод Т.Демченко, рядові колгоспники ставалися до «рідного» колгоспу як до нещадної, ворожої сили і «нагороджували» владу традиційною лайкою, прокльонами, несхвальними висловами⁶⁸, новотворами народного фольклору⁶⁹ тощо. На селянські господарства накладали державні податки на землю, на домашню худобу, фруктові дерева, від них вимагалися непосильні норми здачі молока, м'яса, яєць. Не маючи можливості сплачувати надвисокі побори, селяни змушені були жебракувати, залучаючи до цього й дітей.

Результати надмірних норм хлібозаготівель у той час стали одним із головних чинників зубожіння селян та поповнення за їх рахунок лав антисо-

ціальних елементів. Зокрема зведений річний звіт колгоспів Полтавської області за 1946 р., наведений О.Єрмаком, свідчив, що середня видача колгоспникам на один трудовий день, включаючи і додаткову оплату праці, становила близько 200 г зерна, 47 г картоплі, 58 копійок грішми, та й ця оплата повністю ними не отримувалася. Аби підкреслити крайню нужденність тогочасного селянства, наведемо для порівняння рівень забезпечення того ж полтавського робітництва. Отже, робітники Кременчука в середньому отримували по 400 г хліба на день, а також 1 кг 200 г крупи чи макаронних виробів, м'яса (чи риби) – 2 кг 200 г, жирів – 600 г, цукру, кондитерських виробів – 500 г на місяць⁷⁰. Колгоспи залишалися боржниками перед своїми ж членами не лише у 1946 р.; значні недоплати були і за попередні роки. За той рік колгоспи зокрема Полтавщини заборгували своїм трудівникам 49 млн 339 тис. руб.⁷¹ Це зумовило значний приплив зубожілого селянства на вулиці українських міст.

Наявність у деяких селянських господарствах західних областей тимчасових заробітчан як підсобної робочої сили дозволяло владі стверджувати про «активізацію» такої антинародної категорії, як куркулі. За висновками О.Гаврилюка, існували непоодинокі факти, коли тимчасова праця «східняків» у господарствах місцевих селян трактувалася як підстава для зарахування останніх до цієї категорії⁷². За цим наступала вже відома процедура щодо викорінення цього «соціального зла».

Сплеск злочинності спостерігався у найбільш постраждалих від голоду регіонах. За оперативними даними органів Управління МВС, в Ізмаїльській області суспільно небезпечні дії у Болградському районі в IV кварталі 1947 р. порівняно з III кварталом того ж року зросли на 137,5%, Кілійському – 136%, Лиманському – 200%, Тузловському – 172%, Ренійському – втричі, Татарбунарському – у 2,5 рази, Саратському та м. Білгороді-Дністровському – вдвічі. Крадіжки продовольства, збройні пограбування, вбивства змусили начальника Управління МВС в Ізмаїльській області, полковника М.Завгороднього залучити до цілодобової патрульної служби весь склад міліції, бригад сприяння останній, прикордонних військ, а також забезпечити вогнепальною зброєю сторожову охорону на важливих об'єктах⁷³.

У період голодомору значне загострення девіантної поведінки спостерігалося в промислових районах й у містах. Ці девіації виявлялися в дещо відмінній формі, ніж у сільській місцевості. Зокрема дефіцит продовольства викликав зловживання під час його розподілу. Наприклад, у Криму лише за серпень–жовтень 1946 р. перевіркою було встановлено незаконну видачу 31 тис. продовольчих карток. За твердженням Д.Омельчука, це набрало розмаху організованого бізнесу. В той період на кримських базарах міліцією було заарештовано 195 осіб, котрі продавали картки; 27 із них притягнуто до кримінальної відповідальності. В Сімферополі було знешкоджено організовану злочинну групу, до складу якої входили 14 осіб – комірники та експедитори хлібозаводу, котрі вкрали 1 тис. 300 кг хліба; у відповідального за видачу продовольчих талонів авторемонтних майстерень Таврійського військового округу А.Курочкіна вилучено 7 хлібних карток, 7 довідок на їх отримання і 39 разових одноденних талонів. Загалом за другу половину 1946 р. в Криму за подібні злочини було засуджено понад 500 осіб⁷⁴.

Регулярними також стали факти обману покупців працівниками торгівлі. Так, під час контрольного зважування лише у севастопольському магазині № 11 одному покупцеві було недодано 15 г хліба (з 1 кг), іншому – 32 г.⁷⁵ І це коли значимість кожного граму стала надзвичайною! Значне недоотримання життєво необхідних продовольчих товарів змушувало кримчан вдава-

тися до правопорушень (дрібні крадіжки товарів на базарах, особистого майна людей, розбійні напади на них тощо).

Втім, на нашу думку, саме усталене відчуття безвиході, пануюча атмосфера відчаю провокувала громадян до стихійних публічних виступів. Природом до цього могли бути офіційні чи неофіційні зібрання тощо. Наведено деякі факти. Під час голоду в містах харчове забезпечення, за деякими винятками⁷⁶, виглядало порівняно із селами краще. Проте різке зменшення норми та погіршення якості харчування відразу вилилися у протиправні виступи трудящих. Так, 19 травня 1947 р. робітницями Чернівецької текстильної фабрики № 2 було публічно висловлено незадоволення якістю обіду: «Наші керівники вимагають тільки виконання плану, а ніхто питаннями забезпечення робітників харчуванням не займається. Ми голодні! Потрібно кидати роботу і йти додому!»⁷⁷. Ця заява призвела до масового залишення роботи, водночас вона спонукала до активних протестних дій малоактивної робітничої маси, виокремлюючи групу потенційних девіантів.

Обставини голодомору значно активізували подібні виступи. Найчастіше це відбувалося на базарах. Наприклад, із виступу інваліда (ст. Олевськ, Житомирської області, зима 1946 р.): «Нам обіцяли по війні краще життя, а де воно? Знову загнали селян у колгоспи, знову нужда і голод. З нашої праці наживаються НКВС, партійці. Геть більшовизм! Геть Сталіна й НКВС! Геть колгоспи!»⁷⁸. Протестувальниками виступали переважно «східняки», котрі розповідали правду про зубожіння селянства і голод.

Визначимо певну емоційну особливість виступів. Їх протестність у цих обставинах набувала гострішого характеру. Адже потерпілі були свідками страшного голоду 1932–1933 рр., страх перед повторною бідою викликав реакцію природного захисту через більшу агресивність та озлобленість. Як реакція на відчуття можливих життєвих ускладнень серед громадян часто виникала паніка, що виявлялося в стихійному скуповуванні продуктів харчування і товарів першої необхідності.

Прикметно, що своє незадоволення проваджуваною політикою, складною ситуацією громадяни намагалися висловлювати не лише при будь-яких ситуативних okazіях, а й під час офіційних заходів. У період виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад (відповідно 9 лютого і 21 грудня 1947 р.) на бюлетенях знаходили написи, як-то: «Наша пропозиція збільшити норму хліба!», «Дайте хліба!» тощо. Також траплялися написи, котрі мали характер уже делінквентивного проступку. На деяких виборчих бюлетенях у м. Києві (грудень 1947 р.) громадяни висловлювали своє бачення виходу з продовольчої проблеми через посилення антисемітських заходів («прибрати євреїв-спекулянтів із радянської торгівлі», оскільки «євреї обдурюють, обраховують покупця, для легкої наживи ідуть на різні угоди...»). Містилися навіть заклики взагалі очистити органи влади від осіб цієї національності⁷⁹.

Наступною, відносно прихованою формою висловлювання своїх бід громадяни обирали листування. Тогочасна малорозвиненість телефонно-телеграфного зв'язку залишала за епістолярним спілкуванням найширші можливості, а його доступність створювала для сучасників широкий простір вибору. Для влади цей фактор становив подвійну загрозу. Дописувачем було переважно залишене напризволяще жіноцтво, а адресатами найчастіше виступали військовослужбовці. Небезпека крилася в тому, що через листи нужденні намагалися донести до рідних весь свій біль і страждання, а розголошення й поширення цієї інформації серед військових сприяло підточуванню морально-патріотичних устоїв радянської армії. Це було відвертим та крамольним порушенням соціалістичних норм співжиття, зазіхан-

ням на державну безпеку; тому військова цензура скрупульозно вилучала всі листи, навіть із найменшими натяками на скарги рідних. У них могло повідомлятися про непомірні примусові позики, відбирання продуктів, худоби, речей, а масове опухання і смертність від голоду порівнювалися з трагедією 1933 р. Військова цензура МДБ УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції лише з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7 тис. 330 подібних листів. Поширюючи викривальну щодо діянь держави інформацію, їх автори ставали порушниками соціалістичних норм законності. Найбільше листів було надіслано з голодних Київської (3 тис.557), Кіровоградської (2 тис.815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125), Сумської (25), Одеської (25), Житомирської (23), Ізмаїльської (21) та Полтавської (16) областей⁸⁰. Із кожним днем ситуація в республіці погіршувалася й, за даними дослідника цих фактів О.Рабенчука, у кінці вересня міністр держбезпеки УРСР С.Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44 тис. 431 листа зі скаргами до рідних на посуху, несплату за працю, повсюдний голод тощо. Зокрема з Київської області їх було надіслано 15 тис. 507, Вінницької – 13 тис. 11, Кіровоградської – 6 тис. 751, Житомирської – 4 тис. 676, Чернігівської – 2 тис. 924, Кам'янець-Подільської – 1 тис. 562. Більше 1 тис. листів зі скаргами на продовольчі труднощі було виявлено цензурою в листопаді–грудні 1947 р. під час «обробки» кореспонденції до військових із Полтавської області⁸¹. Простежується і закономірність: із посиленням голоду висловлювання в листах ставали гострішими⁸².

Певним продовженням епістолярної форми опору можемо вважати й поширення анонімної агітаційної кореспонденції. Якщо висловлювання щодо проблем у листах під час загострення емоційного стану дозволяли собі пересічні громадяни, то до таких спеціальних форм вдавалися більш послідовні та переконані у несправедливості протестанти. Контролюючими органами все це видавалося за «активізацію злочинних елементів під час хлібозаготівлі», «саботаж із числа колишніх куркулів і націоналістів», «поширення паніки сектантами», «залякування фашистських недобитків» тощо й викликали відповідні карні санкції. Так, лише з 20 вересня до 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували в східних областях республіки 126 таких осіб⁸³. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, активістів, так і до центральних органів влади. За рівнем агресивності, спонукаючою до дій риторикою інформації у посланнях можна розділити на кілька типів. В одних випадках незгодні погрожували вбивствами, організацією терактів, закликали до повалення державного устрою тощо. В інших – намагалися ширити правдиву інформацію про перебіг політичних подій у країні (зокрема про зловживання та заможне життя вищої й місцевої партноменклатури), про реальний стан у республіці (наприклад, відомості про голод і переслідування віруючих тощо), про зовнішньополітичні перипетії (розповсюдження чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами, у котрій СРСР зазнає неминучої поразки, та ін.). А деякі повідомлення несли наперед неправдиву інформацію (зокрема на теми релігійного життя), аби загострити невдоволене ставлення громадян до радянської влади, й мали відверто провокаційний характер (наприклад, заклики до саботажу, крадіжок держмайна, полишення роботи тощо).

В окреслений період можна стверджувати і про такий прояв аморальності, як надання сексуальних послуг на непрофесійній основі, коли обставини голоду примушували деяку частину нужденних жінок у такий спосіб заробляти на харчі для дітей та родини⁸⁴. Зокрема вони вимушено залучалися до активізації залишків такої довоєнної відпочинкової сфери послуг, як при-

ватне утримання проституток і кімнат для їхніх побачень із клієнтами. Найнижчою ланкою, проте найпоширенішою й сталою, було надання сексуальних послуг повіями при вокзалах, готелях, будинках колгоспників, питних закладах нижчого ґатунку тощо. Особливо виокремимо функціонування цього виду послуг у так званих комерційних ресторанах. Взагалі після війни діяльність останніх спричинилася до концентрації на цих локальних територіях найрізноманітніших девіантних проявів, як-то: спекуляція, наркотоорієнтована діяльність, а також пропонування сексуальних послуг. Зазвичай, до цього широко залучалося нужденне жіноцтво, а організовувалося воно за посередництва офіціантів, працівників гардеробу чи швейцарів. Практикувався також пошук клієнтів безпосередньо самими проститутками.

Трагічні обставини повоєнного голоду значно загострили відчуття несправедливості. Адже виконавцями політичної волі на місцях часто ставали малоосвічені, з низьким рівнем свідомості та моралі, інколи з кримінальним минулим особи. Через погрози, зловживання вони обирали односельчан до нитки, не гребували реквізованим майном, яке перепродували. Основним аргументом переконання в правоті своїх дій ставав кулак і зброя, котрі до того ж супроводжувалися нагадуванням селянам, що керівник є кандидатом чи членом партії. Останні страждали не лише через непомірні побори й незаконні вилучення майна та продуктів; місцеві представники влади примушували їх працювати у своїх господарствах. Більшість фактів самоуправства залишалася безкарною; проте тих, хто не виконував планів сільгосппоставок, негайно притягували до кримінальної відповідальності. Лише в 1946 р., за позовами агентів мінзагу, було притягнуто до неї зокрема у Чернівецькій області 6 тис. 355 осіб!⁸⁵.

Чималі зловживання здійснювалися й на рівні районних і обласних владних структур. На думку О.Рабенчука, в таких умовах перед владою постала «проблема ідейної якості осіб»⁸⁶, які займали посади місцевих радянських та партійних управлінців, від котрих залежала оперативність й якість виконання хлібозаготівель. Виявилося, що сумлінність низових працівників була далекою від уявлень про ситуацію, котрі переважали «на горі». Деякі голови колгоспів не лише займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були серед них і такі, хто навмисно приховував його від вивозу хлібозаготівельниками. З формальної точки зору вони стали порушниками соціалістичної законності, а причиною цієї поведінки була характерна українська риса – завжди мати запаси. Зовнішні ж обставини й громадська неосудність лише переконували їх у правильності дій. Тисячі таких «шкідників та саботажників» поплавилися багаторічними термінами ув'язнення. Впродовж вересня–жовтня 1946 р. Прокуратурою УРСР було розглянуто 1 тис. 325 справ, засуджено до різних термінів і видів покарань 1 тис. 312 голів колгоспів. Найбільше випадків притягнення останніх до кримінальної відповідальності було в голодних Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській та Одеській областях.

Проте більшість криміналізованих управлінців під виглядом «усуспільнення майна й тварин» у селян конфіскували худобу, шкіру, інвентар, готову продукцію тощо. Погрожуючи покараннями, районні уповноважені примушували їх відгодовувати їм живність; прикриваючись збором добровільної позики посівного матеріалу на 1947 р., займалися привласненням громадського майна; під загрозою виселення на Донбас ґвалтували жінок. Масове зловживання своїм становищем мало місце також серед представників юридичних структур, особливо серед судових виконавців народних судів.

Часто за сприяння суддів останні здійснювали незаконні вилучення майна в підсудних, брали хабарі у підозрюваних, сприяючи закриттю справ тощо.

В час, коли зерно ставало найприбутковішим товаром, місцеві чиновники не гребували його масштабними крадіжками. Управлінці Заготзерна списували тонни борошна для подальшого їх продажу, зернових відходів для відгодівлі тварин; за потуранням працівників прокуратури та міліції розкрадалося збіжжя, яке через посередників передавалося для продажу кримінальним елементам, спекулянтам. Часто попереджені співучасниками викриті виконавці ховалися від правосуддя.

Почастішали і випадки безглузких вбивств із метою заволодіння чужим майном. Найчастіше вартість вкраденого була мізерною; проте його продаж чи обмін на децицю продуктів давав родині прожити ще кілька діб. Жертвами також ставали малолітні пастухи колгоспних стад, вартість однієї корови переважала людське життя. Відчуваючи власну безпорадність та відсутність належної уваги до своїх проблем із боку органів влади, селяни нерідко вдавалися до самосудів над злодіями й вбивцями.

Окрім загострення внутрішньополітичної ситуації навколо співіснування окремих соціальних прошарків, повоєнний голод дещо змінив і саму соціальну структуру українського суспільства. Невлаштованість після воєнних лихоліть, посилена обставинами голоду, «викинула» «на вулицю» найбільш незахищених, непрацевдатних, позбавлених соціальної чи родинної опіки громадян. Це призвело до реанімації традиції утворення такої групи девіантів, як безпритульні. Можна виділити декілька їх категорій. Голод викликав виокремлення групи осіб, котрі тимчасово попали в скруту. Подібні випадки свідчать про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади. Відповідні управління й організації мали, не зволікаючи, відреагувати на ускладнення ситуації, дієво допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їхніх проблем, а також матеріально та фінансово (хоча б тимчасово чи одноразово) їх підтримати. Така недбалість керівників не раз ставала об'єктом жорсткого партійного обговорення. Вирішення проблеми ускладнювалося й тим, що коли потерпілі у місті все ж частіше опинялися під наглядом органів соцзабезу, то селяни, які переважно не перебували на державному забезпеченні, залишалися наодинці зі своїми проблемами і могли розраховувати лише на добровільну посильну допомогу сільської громади. Часто уникнути психологічних ускладнень допомагала щира й всебічна моральна підтримка оточуючих та близьких.

Інші, вражені голодовою скрутою, не отримували допомоги від рідних чи близьких. Для частини з них через рішення судів усе ж була витребувана належна грошова допомога (аліменти) від забезпечених рідних. Разом із тим їхня добровільна міра матеріальної чи побутової допомоги, моральної підтримки, хоч і мінімальної, давала змогу вберегти жебраків від крайнощів злидарства чи навіть підлої смерті. Ці й інші факти також є прикладом недосконалості тогочасного законодавства, а ще більше – існування та прогресування в радянському соціумі начебто позаідеологічних проблем – душевної байдужості й стійкої невразливості до нужденності навіть найближчих людей. Дійсна причина люмпенізації була викликана наполегливим вихолощенням системою споконвічних традицій і чеснот християнського благочестя, біблійних уявлень про якість людських стосунків та патріархальних ідеалів соціального співжиття.

А надто проблема безпритульності стосувалася дітей. У перші повоєнні роки чи не найзначнішим фактором поповнення лав дитячих девіантів були обставини, викликані черговим, третім голодом в Україні 1946–1947 рр. При-

ток вуличної безпритульності якраз припадає саме на ці роки. Смертність серед дорослого населення спричинила серйозну проблему щодо подальшого облаштування дітей-сиріт із центральних, а особливо з південних областей України, де голод набув смертельно загрозливих розмірів. Мережа дитячих закладів, котра ще в роки війни працювала на межі можливого, дуже швидко була переповнена й не вмщувала сиріт. У зв'язку з цим «на вулиці» залишалася значна їх кількість. Так, на початку 1946 р. в Ізмайльській області, що перебувала в епіцентрі голоду, у дитбудинках виховувалося 710 осіб. А на 1 січня 1947 р. їх було 2 тис. 316, у травні того ж року – 3 тис. 500. Станом на кінець травня 1947 р. у відповідних закладах УРСР перебували 127 тис. 300 дітей, що перевищувало встановлені норми на 77 тис. 400 осіб. Окрім того, в приймальниках-розподільниках МВС республіки перебували понад 10 тис. безпритульних дітей. Наплив їх щомісячно становив близько 10 тис.⁸⁷

Особливістю дитячої злочинності в Криму було те, що чутки про кліматичний комфорт і продуктове благополуччя притягували на півострів тисячі безпритульних. У 1946 р. в дитбудинки та спецрозподільники було направлено 6 тис. 344 дитини. Старших (14–17 років) після карантину відправляли до училищ, молодші переважно залишалися в притулках⁸⁸.

За даними К.Горбурова, аби звільнити місця в дитячих будинках і колоніях, підлітків направляли в школи ФЗУ та РУ. На роботу часто потрапляли вже судимі з них, криміналізуючи й без того напружені виробничі відносини. Чимало їх через деякий час знову вчиняли злочини. Після затримання та суду вони потрапляли у виховно-трудова колонії, а з повноліттям – у виправно-трудова табори для дорослих⁸⁹.

Хоча запобіжні заходи державними органами і застосовувалися, проте відмічалися й загрозливі недоліки та прорахунки. Так, згідно з рішенням виконкому Одеської обласної ради від 18 грудня 1946 р. «Про заходи щодо надання допомоги дітям у районах області, які постраждали від засухи»⁹⁰, були заплановані деякі відповідні заходи. І вже 21 січня 1947 р. чергове рішення облради (№ 96) констатувало організацію в 21-му районі області 880 пунктів, котрі мали б забезпечувати обслуговування 38 тис. 650 дітей різного віку⁹¹. Проте відповідальний за цю акцію облвідділ народної освіти безвідповідально поставився до цього завдання й не підготував дитбудинки до прийому постраждалих від голоду дітей, головним чином через відсутність належного харчування. Тому значна частина останніх не була охоплена державною опікою та шукала засобів прожиття «на вулиці». Так, специфіка південного регіону (рання весна, пізня тепла осінь) давала можливість їм самотужки рятуватися від голодної смерті, виживати у скрутних умовах безпритульності. Жebraцтво, дрібні крадіжки ставали головними засобами існування дітей «на вулиці». Проте жорсткість законів проявлялася і щодо малолітніх правопорушників; їх засуджували навіть за незначні злочини. Так, відповідно до статті 1-ої указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна» 15-річного Василя Литвиненка (Сталінська область) за крадіжку декількох кілограмів овочів було засуджено на 7 років виправно-трудова таборів, а 16-літнього Василя Гречка (Запорізька область) за десятьок взуттєвих шкіряних заготовок – до 10 років⁹². Цим самим суспільство ще більше криміналізувалося, збільшуючи кількість молодих громадян, які пройшли через «тюремні університети». Інколи сигнали про «перегини на місцях» доходили до верхів, і проведені кампанії дещо поліпшували ситуацію. Приміром, через особисте втручання М.Хрущова, в березні 1948 р. генеральний прокурор Р.Руденко доповів про перегляд 27 кримінальних справ непо-

внолітніх (крадіжки зерна, фруктів та овочів, особистих речей), засуджених за указом від 4 червня 1947 р.; 18 із них було опротестовано⁹³. Непрофесійність керівних і виконавчих кадрів, а також традиційна повсюдність використання загальноприйнятого прийому вирішення проблем через брутальний тиск, щоб будь-якою ціною вгамувати її, врешті, приносили лише удаваний тимчасовий спокій. Замість скрупульозного аналізу ситуації з дитячою безпритульністю, а також не приховуючи особливості її соціальних наслідків, органи влади прирікали українське суспільство на ситуативне загострення цього питання.

Отже, можна констатувати, що голод двояко вплинув на ускладнення соціальної ситуації в Україні. По-перше, він спонукав громадян для виживання до прямих аморальних вчинків і злочинних протиправних дій (порушення моральних засад співіснування, крадіжки, спекуляція, зловживання, вбивства тощо), а, по-друге, він декласував частину потерпілих (наприклад, через вимушену міграцію, безпритульність, зміну місця проживання та роботи), котрі в своєму новому соціальному статусі не були обтяженими існуючими певними правилами, традиціями й у свій спосіб завойовували право на життя. Саме цим можна пояснити збільшення кількості дезертирів, волоцюг, безпритульних і жебраків, посилення службових злочинів та загальної криміналізації суспільства.

Узагальнюючи викладений матеріал, можна виокремити деякі закономірності проблемно-хронологічного порядку щодо впливу голоду на зміни в соціальній і психофізіологічній природі людини:

1. У другій половині 1940-х рр. серед сільського населення України були ще живі свідки страхіть голоду 1932–1933 рр. Ті, хто сам пережив його, в процесі сімейного виховання передавали свої спомини нащадкам. Знання про недавній голодомор на свідомому чи підсвідомому рівні впливало на щоденну поведінку людей. Це відображалось, наприклад, у культивуванні хліба як основної їжі, а також у скромності їх повсякденного побуту, економії в харчуванні, спробах заощадити продукти на випадок повторення голоду.

2. Якби прийдешні посухи та неврожаї сталися в інших зернових районах СРСР, котрі ще не потерпали від голоду, то сприймалися б місцевими жителями, хоча й з тривогою, але швидше як тимчасовий природний чинник. Ці ж провісники в Україні сприймалися по-іншому: вони пробуджували відчуття близької біди, соціальної катастрофи і смерті.

3. Селяни тишком, спочатку частково перебудовували звичний порядок господарювання. Свідомо вводилася економія для всіх продуктів споживання. Відповідно до своїх можливостей кожна селянська сім'я робила запаси на випадок біди, частину їх переховувала від можливої насильницької конфіскації, відкладала, як мовилося поміж селянами, «про всяк випадок» промислові товари, цінності тощо – тобто все, що могло б бути використано для обміну на необхідні продукти харчування. При можливості батьки намагалися відправити дітей у більш благополучні місцевості чи у великі міста, що на час голоду дало б їм можливість вижити.

4. Чітким провісником бід, котрі насувалися на українське село, були офіційні заяви, вимоги, інструкції для місцевого партійного керівництва. Їх заповзята реалізація могла означати пришествя голоду. Доведене за радянських часів до повного безправного стану, селянство звичайно покірно терпіло акції насильницьких вилучень; лише одинаки відважувалися на відкритий опір. Особливого психологічного зламу селяни зазнавали, споглядаючи брутальні дії своїх односельчан-перевертнів, які, аби догодити владній верхівці (чи просто вижити), з особливою жорсткістю виконували завдання міс-

цевих проводирів. Разом із тим деяким із них не було чужим відчуття співпереживання, й вони при можливості намагалися полегшити життя односельчан (попереджали про обшуки, виселення, допомагали з продуктами, оформляли документи для виїзду тощо).

5. Від початку голодування повсякденне життя сільської родини ставало замкнутим. Аби вижити, людська природа мінімізувала всі сторонні контакти; сім'я підтримувала переважно лише своїх членів. Коли ж продовольчі припаси закінчувалися, одним із виходів вбачалися тимчасова міграція, добування хліба в інших регіонах тощо. У той час загострювалася криміногенна ситуація. Доведені голодом до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, і ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. В своєму апогеї він руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людини. Ті, що опинилися у жахливому вирі голоду, зазнавали часто безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притуплював, вихолощував у них здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини особистості, й часто людина уподібнювалася безчуттєвій істоті. Всі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни й самоорганізації, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. Звичайно, йдеться про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голоду підтверджується сотнями задокументованих фактів.

6. Люди, котрі виживали, назавжди несли у собі страх пережитого, сором за нівелювання моральних цінностей. Від цього їх міжособистісне спілкування часто вже ніколи не поверталось в русло колишньої, перевіреної часом односельчанської довіри, дружнього розуміння, родинного співчуття. Заради виживання вони змушені були від цього відмовитися, і людська подоба поверталася до них надщербленою реаліями голоду. Залишок свого життя постраждалі спокутували перед пам'яттю безвинно загиблих – тих, хто зазнав від них наруги чи горя. Провина за те, що не зміг допомогти ближньому, у патріархальній душі українського селянина довіку пекла соромом за безвихідь, за проявлену слабкість чи нерішучість, а в психіці формувалася стійкий комплекс вини.

7. У русло нормального існування, налагодження нових соціальних та міжособистісних відносин селянин приходив поступово. Пережите постійно нагадувало йому про недавню трагедію. Ці підсвідомі мотиви через традиції патріархального виховання передавалися батьками своїм нащадкам, які звичайно з повагою ставилися до тієї страшної сторінки з родинного життя. В селянській повсякденності, культурі вже ніколи не забувалося про пережитий голод. Також нашій сьогочасній пам'яті передалися, залишилися для наступних поколінь відомості про їстівність деяких рослин. Покоління, дитинство котрих припадало навіть на кінець 1970-х рр., ще пам'ятає розповіді бабусь, а від них – матерів про те, що, наприклад, цвіт акації, лободу, молоде насіння калачиків можна вживати в їжу. Це ніщо інше, як залишки пам'яті від досвіду виживання під час голоду, а в сучасних умовах ставало цікавою пригодою, пізнанням дитиною невідомого досвіду.

Сьогоднішньому поколінню притаманне відчуття психологічної причетності до давнішої трагедії. Спеціалісти називають це колективною пам'яттю. З цим можна погодитися, але не забуваймо, що в реальному житті про ці трагічні події нам нагадує також матеріалізована історична пам'ять:

у літературі, під час громадсько-політичних та наукових акцій, заходами на державному рівні віддаємо шану невинним жертвам. Важливо зберегти й якомога повніше і правдивіше передати знання про ці події прийдешнім поколінням. Це трагічна сторінка історії – для кожного з нас.

¹ *Воронов І.О., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – 48 с.; *Горбунов К.С.* Голод 1946–1947 років на території Півдня УРСР. – Миколаїв, 2006. – 280 с.

² *Калініченко В.В.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – 20 с.; *Долинянська Т.* Голод в СРСР 1946–1947 років: Ретроспективний соціально-політичний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – 20 с.

³ Див.: Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. (Пам'ятки історії України. Серія 5: Джерела новітньої історії). – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.

⁴ Запотаємний голод сорокових...: [Спеціальна колекція документів з архіву СБУ] // Неопалима купина. – 1995. – №5/6. – С.157–170; Голод в Україні 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1995. – №6. – С.115–123; 1996. – №1. – С.129–142; №2. – С.116–132; Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) // Пам'ять століть. – 2003. – №3. – С.104–121; Пропагандистський звіт за м. квітень 1949 р. // Визвольний шлях. – 2003. – Кн.11. – С.21–26.

⁵ Голод 1946–1947 років на Полтавщині: (До п'ятдесятиріччя трагедії): Мат. і док. – Полтава, 1996. – 140 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали, свідчення. – Чорнухи; К., 2004. – 480 с.

⁶ *Шановал Ю.І.* Мороз перед «відлигою»: [Третій удар голодом; Війна з національно-визвольним рухом; Смерть тирана] // Історія України: нове бачення. – У 2 т. – К., 1995. – С.329–362; *Хижняк В.* Нелегка доля селянина: [Про голод 1947 р. та ув'язнення «за колоски»] // Зона. – 1996. – №11. – С.74–92; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочин проти народу. – 2-ге вид., доп. – К.; Нью-Йорк, 2000. – 274 с.; *Григоренко О.П., Довбуш В.Т.* Голод 1946–1947 років: трагічна сторінка в історії України // Зб. наук. праць Національної академії прикордонних військ України ім. Б.Хмельницького. – Хмельницький, 2000. – №12. – Ч.2. – С.94–97; *Задніпровський О.І.* Свідчення сучасників голоду 1946–1947 рр. на Донеччині // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.; Донецьк, 2001. – Вип.18. – С.53–60; *Каденюк О.С.* Голодомори в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Результати досліджень істориків науково-дослідних інститутів та навчальних закладів: Зб. наук. праць. – К., 2002. – С.124–129; *Ченур-Удайський В.* Голод на Україні 1933, 1947: (Спогади старого прилучанина) // Самостійна Україна. – 2002. – Ч.3. – С.33–36; Ч.4. – С.28–33; Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – К.; Л.; Нью-Йорк, 2003. – 724 с.; *Марочко В., Саноцький П.* Мертві 1933 і голодної весни 1947 років: (До 70-річчя великого голодомору) // Визвольний шлях. – 2003. – Кн.12. – С.13–26; *Калініченко В.* До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.7: Спеціальний. – С.430–435; *Сергійчук В.І.* Як нас морили голодом: [1921–1923, 1932–1933, 1946–1947]. – [2-ге вид., доп.]. – К., 2003. – 251 с.; *Томенко М.* Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1946–1947, 1949 рр.): Документальні факти, архівні матеріали, свідчення очевидців, листи-відгуки на епічно-психологічну поему народного болю «Трудова книга матері»: Книга 3-тя трилогії. – К., 2003. – 75 с.; *Матющенко Б.* У жорнах голодоморів: Хроніки. – Донецьк, 2004. – 231 с.; *Неживий О.І.* Голодомори в Україні у ХХ столітті. – К., 2005. – 58 с.

⁷ Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 7 листопада 2002 р.). – К., 2003. – 84 с.; Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Мат. Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 25 листопада 2000 р.). – К.; Нью-Йорк, 2003. – 595 с.; Голодомор як засіб політичного терору: Мат. науково-практичної конференції (Вінниця, 29 листопада

2002; 26 листопада 2003 р.). – Вінниця, 2004. – 156 с.; *Холодницький В.* Боротьба за виживання в умовах голоду 1946–1947 рр. // *Мат. V конгресу Міжнар. асоціації українців: Історія.* – Ч.3. – Чернівці, 2005. – С.239–249; *Яценюк П., Холодницька Т.* Голод 1946–1947 рр. і «Радянська Буковина» // Там само. – С.250–256.

⁸ Див.: Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ 27 травня 1997 р.): *Мат.* – К.; Нью-Йорк, 1998. – 208 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії) // *Мат. «круглого столу»* (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – 297 с.

⁹ Див. праці О.М.Веселової: Тема голодоморів у туристсько-екскурсійній діяльності в умовах незалежної України // *Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України»* (12–14 травня 1992 р.): *Тези доп. і повід.* – К.; Черкаси, 1992. – С.98–100; Голод 1946–1947 рр.: свідчення очевидців // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 1994. – №1. – С.158–162; Житомирська область в лещатах голоду 1946–1947 років // *Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф.* (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.). – Житомир, 1994. – С.140–142; Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років // *Одеса – 2004: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). – Ч.І. – Одеса, 1994. – С.87–90; Київщина в обіймах голоду 1946–1947 років // Там само. – С.260–263; [передрук:] VII Всеукр. наук. конф. в Україні: традиції і сучасність (*Мат. пленарного та секційних засідань*). – Ч.ІІ. – К., 1995. – С.260–263; Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України – трагедії голоду 1946–1947 рр. // II Міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): *Історія.* – Ч.ІІ. – Л., 1994. – С.130–135; Причини голоду 1946–1947 рр. в Україні // *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Мат. наук. конф.* (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці, 1994. – С.72–75; Голод в Україні 1946–1947 років // *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф.* (Київ, 9–10 вересня 1993 р.): *Мат.* – К., 1995. – С.188–193; Хрущов і голод в Україні 1946–1947 рр. // *М.С.Хрущов і Україна: Мат. наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова.* – К., 1995. – С.60–69; Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод у Ворошиловградській області // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». (*Мат. пленарного та секційних засідань*): У 2 ч. – Ч.ІІ. – К., 1995. – С.263–266; Третій «радянський» голод в Україні (1946–1947 рр.) // *Україна ХХ ст.: минуле і сьогодення: Зб. наук. ст.* – К.; Донецьк, 1995. – С.39–50; Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946–1947 років // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №6. – С.112–113; 1996. – №1. – С.129–142; №2. – С.116–132; Голод 1946–1947 років в Україні // *Укр. іст. календ.* 1997. – К., 1996. – С.298–299; Тоталітарна держава СРСР – призвідець голоду 1946–1947 рр. в Україні // III Міжнар. конгрес українців (Харків, 26–29 серпня 1996 р.): *Історія: Тези та повід.: Зб.: Історія: [Ч.2].* – Х., 1996. – С.148–152; Голод 1946–1947 років в Україні // *Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукр. наук. конф.: Наук. доп. та повід.* – Ч.2. – К.; Х., 1997. – С.56–60; Голодомор 1947 р. в Україні // *Укр. альманах* 1997. – Варшава, 1997. – С.136–138; Репресивний тиск держави на українське село в перші повоєнні роки // *Мат. Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії.* – Ч.2. – К., 1997. – С.91–95; Сталінізм в ідеологізації суспільства // *Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії.* – К., 1997. – С.3–11; Голод в Україні 1946–1947 років як віддзеркалення репресивної політики тоталітарної держави // *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. міжнар. наук. конф.* (Київ, 15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С.135–147; Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод на Кіровоградщині // *Надніпрянський іст.-краєзн. зб.* – Вип.1: *Мат. I міжрегіон. іст.-краєзн. конф.* (Дніпропетровськ, 8–9 жовтня 1998 р.). – Дніпропетровськ, 1998. – С.178–184; Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф.* (Київ, 27 травня 1997 р.): *Мат.* – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.94–105; Україна в умовах сталінщини (1945–1953 рр.) // *Питання історії України: Зб. наук. ст.* – Чернівці, 1998. – Т.2. – С.104–109; Сумщина в голодні 1946–1947 роки // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* – Вип.7. – К., 1999. – С.331–336; Українське суспільство під пресом тоталітарної

ідеології (1945–1953 рр.) // IV Міжнар. конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доп. та повід.: Історія: Ч.2: XX ст. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.548–552; Упокорити голодом прагнув сталінський режим волелюбний український народ // Голос України. – 1999. – 27 листопада; Післявоєнний голодомор 1946–1947 рр. // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К., 2000. – С.151–248; Голод 1946–1947 років як один із злочинів комуністичного режиму // Мат. Міжнар. конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів (Київ, 7–8 листопада 1995 р.). – К., 2001. – С.163–168; Післявоєнний сталінський голодомор (1946–1947) // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – №3. – С.294–298; Українське село під час голоду 1946–1947 років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип.5. – С.306–318; Голод 1946–1947 років // Нарис історії України ХХ століття. – К., 2002. – С.148–152; До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип.6. – С.519–535; Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 25 листопада 2000 р.): Мат. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.468–496; [передрук:] Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.7: Спеціальний. – С.384–405; Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.8. – С.369–383; Радянські голодомори в Україні 30-х – 40-х років ХХ століття: спроба порівняльного аналізу // Голодомор в Україні у ХХ столітті: Мат. міжнар. наук. конф. – Будапешт; Ужгород, 2003. – С.49–63; Голод 1946–1947 років в Україні // Історія України ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2004. – С.169–173; Голод 1946–1947 рр. в Кіровоградській області УРСР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип.14. – С.433–465; Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологізація по-сталінськи // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.86–97; Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки // Історія українського селянства. – К., 2006. – С.353–359; Голод 1946–1947 рр. як складова соціально-економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип.4. – С.193–201; Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.98–124; Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.) // Український селянин (Черкаси). – 2006. – Вип.10. – С.360–363; Українське село під час голоду 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип.15. – С.392–402; Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.80–96; До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // Там само. – С.108–128.

¹⁰ *Веселова О.М.* Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.): Мат. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.94–105. – Бібліографія: с.102–105; *ї ж.* Післявоєнний голодомор 1946–1947 рр. // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К., 2000. – С.151–248. – Бібліографія: с.260–262; *ї ж.* До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.108–128. – Бібліографія: с.121–128.

¹¹ Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-доп. бібліограф. покажчик. – К., 2007. – С.309–312.

¹² Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. (Пам'ятки історії України. Серія 5: Джерела новітньої історії). – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.): Мат. – К.; Нью-Йорк, 1998. – 208 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – 297 с.

¹³ *Ковпак Л.В.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.61.

¹⁴ *Калнініченко В.* Голод 1946–1947 рр. на Харківщині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.136.

¹⁵ *Зима В.Ф.* Соціологія безправия. Реакція сталінської юстиції на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социс. – 1999. – №2. – С.92.

¹⁶ *Веселова О.М.* Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.87.

¹⁷ *Сергійчук В.І.* Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках // Там само. – С.98.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.40.

¹⁹ Голод в Україні: 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.32.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.42.

²¹ *Кононенко В.В.* Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.77.

²² *Янковська О.* Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип.11. – С.389–391.

²³ Національне примирення чи конфронтація? Зб. док. – К., 1999. – С.60–66.

²⁴ *Холодницький В.Ф.* Буковина в умовах повоєнної трагедії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.257.

²⁵ *Крупина В.О.* Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Там само. – С.267.

²⁶ Голод в Україні 1946–1947: Док. та мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.10–11.

²⁷ *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С.22.

²⁸ Див.: Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по охороні посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР» від 9 липня 1947 р. за №1104 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – №14. – С.5.

²⁹ *Єрмак О.* Полтавщина у голодні 1946–1947 роки // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.107.

³⁰ Із погляду місцевих керівників, скоєння злочину було очевидним і вимагало негайного покарання. Так, за інформацією Р.Подкура, уже 2 серпня 1947 р. перший секретар Вінницького обкому КП(б)У М.Стахурський підписав директиву щодо боротьби з «ворожими проявами» під час хлібозаготівель та розкраданням хліба. Він зобов'язав секретарів райкомів КП(б)У вимагати від органів міліції й прокуратури

оперативного реагування на факти розкрадання хліба та оформлення кримінальних справ за 2–3 (!) дні. 6 серпня 1947 р. його чергова директива ще категоричніше вимагала посилення репресивних заходів щодо «розкрадачів хліба» (див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії) // Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.210).

³¹ *Подкур Р.Ю.* Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.211.

³² *Романюк І.М.* Вінниччина в роки голодомору (1946–1947) // Там само. – С.220–221.

³³ *Шитюк М.* Голод 1946–1947 років – трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.115.

³⁴ *Подкур Р.Ю.* Указ. праця. – С.205.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1142. – Арк.49.

³⁶ *Єрмак О.* Указ. праця. – С.107.

³⁷ *Соболь П.* Їх таврували і засуджували як державних злочинців // Там само. – С.69–76.

³⁸ Голод в Україні: 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.188–189.

³⁹ Там само. – С.194.

⁴⁰ Там само. – С.208–209.

⁴¹ Там само. – С.216.

⁴² Там само. – С.220.

⁴³ Див., напр.: Голод 1946–1947 років на Полтавщині: (До п'ятдесятиріччя трагедії). Мат. і док. – Полтава, 1996. – 140 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Док. і мат., свідчення. – Чорнухи; К., 2004. – 480 с.; *Антохій Й.* З історії голодомору 1946–1947 років на Буковині // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Мат. наук. конф. (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці, 1994. – С.96–98; *Холодницький В.Ф.* Голодомор 1946–1947 рр. на території Чернівецької області // Там само. – С.75–86; *Єрмак О.* Указ. праця. – С.105–112; *Задніпровський О.* Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі // Там само. – С.120–124; *Нікілев О.* Післявоєнний голод на Дніпропетровщині // Там само. – С.127–132; *Калініченко В.* Указ. праця. – С.132–139; *Холодницький В.* Буковинський край у голодоморному вирі 1946–1947 років // Там само. – С.142–150; *Романюк І.* Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Там само. – С.150–156; *Демченко Т.П.* Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.161–171.

⁴⁴ Див., напр.: *Веселова О.М.* Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років // Одесі – 200: Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). – Ч.І. – Одеса, 1994. – С.87–90; *Шитюк М.* Указ. праця. – С.112–119; *Гудзь В.* Голод 1946–1947 років на Запоріжжі // Там само. – С.139–142; *Морозюк Ф.* Голод 1946–1947 років на Херсонщині // Там само. – С.165–175; *Його ж.* Червоні суховії в таврійських степах: Чорні дати: український геноцид. 1947 рік // Голопристанський вісник. – 1997. – 26 квітня; *Горбуров К.Є.* Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.172–178.

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3150. – Арк.44–50.

⁴⁶ Див.: Доповідна записка прокуратури УРСР секретарю ЦК КП(б)У Д.С.Коротченку про грубі порушення соціалістичної законності в Татарбунарсько-

му районі й недостатнє реагування на них Ізмаїльського обкому партії // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3646. – Арк.2–4.

⁴⁷ Див.: Додаток до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР» від 22 липня 1946 р // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.931. – Арк.46; Додаток до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по Українській РСР» від 17 серпня 1946 р. // Там само. – Спр.939. – Арк.48.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4879. – Арк.64–66.

⁴⁹ Див.: Спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про продовольчі труднощі і голодування жителів Татарбунарського та Бородинського районів Ізмаїльської області від 29 листопада 1946 р. // Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.133–134; Спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про голод в Ізмаїльській області та реагування у зв'язку з цим на настрої серед населення від 10 грудня 1946 р. // Там само. – С.137–139.

⁵⁰ Див.: Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.

⁵¹ Там само. – С.174.

⁵² Там само. – С.184–185.

⁵³ Там само. – С.209.

⁵⁴ Там само. – С.198, 214, 231.

⁵⁵ Там само. – С.230.

⁵⁶ Там само. – С.180–181, 214.

⁵⁷ Там само. – С.186–187, 219.

⁵⁸ Там само. – С.189, 212, 216.

⁵⁹ Там само. – С.200–201, 209, 214–215, 217, 219–220, 230.

⁶⁰ Там само. – С.219.

⁶¹ Там само. – С.204–205.

⁶² Там само. – С.215.

⁶³ Там само. – С.216.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С.217.

⁶⁶ Шитюк М. Указ. праця. – С.117.

⁶⁷ Щоправда, за даними О.Янковської, за часів гітлерівської окупації селяни самостійно збільшували свої земельні володіння. Як показали результати спеціального обстеження, проведеного вже в 1944 р. за дорученням Наркомзему УРСР, у Чернігівській, Житомирській, Сумській та Вінницькій областях збільшення площ присадибного користування в період окупації набуло масового характеру (див.: Янковська О. Указ. праця. – С.388).

⁶⁸ Демченко Т.П. Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.164.

⁶⁹ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.2. – Вінниця, 2000. – С.178–182.

⁷⁰ Єрмак О.П. Стан дослідження голоду 1946–1947 років на Полтавщині // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.199.

⁷¹ Там само. – С.194–195.

⁷² Гаврилюк О.Н. Допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.182; Його ж. Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.106.

⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.4. – Арк.295–302.

⁷⁴ *Омельчук Д.В.* До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.190.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ За твердженням О.Задніпровського, частка жертв голоду серед померлих у Донбасі була вищою в містах порівняно із сільською місцевістю. Зокрема питома вага померлих у 1946–1948 рр. у містах становила 15%, а у сільських районах 13,5% (див.: *Задніпровський О.* Указ. праця. – С.123).

⁷⁷ *Холодницький В.Ф.* Буковина в умовах повоєнної трагедії. – С.257–258.

⁷⁸ *Русначенко А.* Тема голодоморів в Україні у творах підпільної публіцистики 1940–1950 років: зображення і оцінка // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.190.

⁷⁹ *Крупина В.О.* Указ. праця. – С.267.

⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3669. – Арк.1–6.

⁸¹ *Рабенчук О.П.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.272.

⁸² *Романюк І.* Указ. праця. – С.151–152; *Веселова О., Панченко П.* Голод в Україні 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.135; *Шульга І.* Людомор на Поділлі. (До 50-річчя голодомору). – К., 1993. – С.159–160.

⁸³ *Рабенчук О.П.* Указ. праця. – С.280.

⁸⁴ *Марочко В.* «Третій радянський»: голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.17.

⁸⁵ *Холодницький В.Ф.* Указ. праця. – С.254.

⁸⁶ *Рабенчук О.П.* Указ. праця. – С.271.

⁸⁷ *Горбуров К.Є.* Указ. праця. – С.174.

⁸⁸ *Омельчук Д.В.* Указ. праця. – С.191.

⁸⁹ *Горбуров К.Є.* Указ. праця. – С.177.

⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4934. – Арк.1.

⁹¹ Там само. – Арк.2.

⁹² Там само. – Спр.5463. – Арк.294–295.

⁹³ Там само. – Арк.242–250.

The article describes main antisocial events which intensified during the famine of 1946–1947, defines their dynamics and influence on social situation in post-war Ukraine and on changes in social and essential human nature, distinguishes some differences of forms and types of deviation cases in towns and countryside.